

Матвієнко Ольга Віталіївна,
студентка III курсу першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти (групи УМЛб-1-23-4-Од)
спеціальності 035 Філологія
Факультету української філології,
культури і мистецтва
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка.

Науковий керівник:

Т. М. Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОМОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ РОДИНИ ГРІНЧЕНКІВ (НА МАТЕРІАЛІ ЕПІСТОЛЯРІЮ ТА МАЛОЇ ПРОЗИ МАРІЇ ГРІНЧЕНКО)

У статті проаналізовано стан, формування та динаміку українськомовної ідентичності в родині Грінченків на матеріалі епістолярної спадщини 1883-1890 рр. та малої прози Марії Грінченко (оповідання «Лікар Ісаак» (1890), «Зароблене щастя» (1890)). Простежено процес переходу на українську мову та виявлено типові помилки, характерні ознаки мовної інтерференції в аналізованих текстах Марії Грінченко.

Ключові слова: ідентичність, лексика, епістолярій, мала проза, Марія Гладиліна, Марія Грінченко.

Постановка проблеми. У сучасному гуманітарному дискурсі в умовах тривалих суспільно-політичних трансформацій науковці часто зверталися до питання формування ідентичності під час перебування українських земель у складі інших держав у зв'язку з посиленням інтересу до історії українського культурного спротиву та біографій окремих активних діячів чи навіть родин-кластерів.

Родина Грінченків (Борис та Марія) посідають важливе місце в національному інтелектуальному середовищі кінця XIX – початку XX століття, адже їхня діяльність була спрямована на утвердження української мови як основи для розвитку і самоусвідомлення українців та реалізувалася в різних сферах впливу: освітній, літературній, громадсько-політичній, академічній.

Мета роботи – проаналізувати особливості формування, вияву та еволюції національної ідентичності в родині Грінченків на основі аналізу епістолярної спадщини та малої прози Марії Грінченко, простежити шлях їхнього свідомого переходу на українську мову через рукописні джерела.

Об'єктом вивчення є українськомовна ідентичність, відображена в листуванні 1883–1890 рр. та оповіданнях Марії Грінченко «Лікар Ісаак» (1890 р.), «Зароблене щастя» (1890 р.).

Аналіз досліджень. Фокус багатьох мовознавців в останні роки зосередився на вивченні актуальних процесів та перетворень української мови, побутування її в житті мовців. В. Лизанчук звертається до питання мови як базису для державотворення та інструменту консолідації суспільства й окреслює традицію русифікаційної політики Російської імперії та згодом СРСР, яка зумисно підривала українську ідентичність (Лизанчук, 2001: 227–228). Сучасний процес переходу на державну мову з російської та відображення цього кроку на світогляді людини розглядають О. Гаврилюк і М. Самойлюк: науковиці зазначають, що саме мова зберігає культурну спадщину та історичну пам'ять народу, а свідомий перехід є не лише лінгвістичним, а й психологічним та культурним процесом, що провокує глибоку внутрішню трансформацію цінностей (Гаврилюк, Самойлюк, 2024: 22–29).

В. Чапленко в праці «Українська літературна мова (XVII – 1917 р.)» простежує формування української мови від стихійності та «перших спроб» до літературного стандарту в умовах політичної несвободи та асиміляційного тиску. У розділі «Мовна діяльність Бориса Грінченка» мовознавець аналізує мовну компетенцію діяча та виокремлює чинники її формування: безпосередній контакт із народною мовою та південносхідною діалектною базою під час періоду вчителювання, а також наполегливу працю над шліфуванням знань. Характеризуючи мову Бориса

Дмитровича, дослідник звертається до «Української граматики», адже ця робота стала не лише відбитком стану мови, а й базисом для її вивчення учнями під час заборони українських підручників. В. Чапленко відзначає змішування південно-східних локалізмів, галицизмів та загальноукраїнських рис, що вказує на те, що в 1880-х мовна норма відзначалася рухливістю, не була сформована. «Словарь української мови» стає наріжним каменем українського мовотворення, адже представив народну мову в усьому її діалектному різноманітті (Чапленко, 1955: 201–209).

У контексті Грінченкознавчих студій дослідниками біографії, літературної та педагогічної спадщини родини є Василь Яременко, Тетяна Вірченко, Роман Козлов, Ірина Яковлева, Олексій Неживий, Людмила Нежива, Михайло Лашко та ін. Їхні праці дозволяють простежити шлях вибудовування ідентичності Бориса Дмитровича від початків.

У статті «Сам про себе (автобіографії Бориса Грінченка)» В. Яременко проводить паралелі між різними версіями біографії автора та ключовими етапами формування Бориса Дмитровича: від російськомовної родини, до захоплення українською літературою, відкриття для себе «Кобзаря» Тараса Шевченка й усвідомлення подальшого напрямку роботи: *«Шевченко зробив з мене зараз же українського націонала (хоч і чудно се казати про хлопця 13–14 років), – його поезія була вже міні не жартом, а його «Кобзар» зробивсь моєю Євангелією. Я почав писати по-українському, зараз же й писати усячину: починаючи з віршів та кінчаючи словарями!»* – пише Борис Грінченко в автобіографії 1892 року (Яременко, 2015: 99).

Проза Бориса Грінченка насичена фактами навмисного використання суржику як прийому передачі та висміювання на письмі російськомовності персонажів. Переважно такими є антагоністи історій: росіяни, представники зросійщеного селянства, російського духовенства, керівники установ, що зумовлено негативним досвідом самого письменника під час вчителювання та прямих конфліктів з майбутніми прототипами. Мовне розмежування у творах дозволяє розставити акценти «свій/чужий», натомість народна мова не примітивізується.

У колективній монографії «Непокірний. Грані долі» поступово розкривається біографія росіянки за походженням Марії Гладиліної – переконаної вчительки, яка мала на меті обрусити школярів. Змієвські курси в липні 1883 року стають періодом «зламним для світогляду і особистого життя», коли Марія Миколаївна

зустрічається з Грінченком, який знайомить її з українською ідеєю. Після завершення навчання в пари починається період активного листування, на базі якого можливо проаналізувати процес переходу жінки на українську мову. Процес, натхненний ідеями Бориса Дмитровича, підкріплюється читанням літератури та спілкуванням з близьким оточенням (Вірченко, Козлов, 2023: 88).

Виразними в аналізі раннього епістолярію є використана лексика, кальки з російської мови, орфографічні, морфологічні та пунктуаційні помилки. У листах періоду 1883–1884 року помічаємо рясне використання росіянізмів у тексті. Ю. Гнаткевич влучно дає визначення поняттю: «Русизми в нашому мовленні є наслідком багатовікового засилля російської мови в Україні. Вони проникли в мову мільйонів українців, засмітили її та перетворили в суржик...» (Гнаткевич, 200). Л. Масенко в книжці «Суржик: між мовою і язиком» простежує історію формування суржикового мовлення. Дослідниця зазначає: «Розширення соціальної бази суржику, первинні процеси витіснення ним питомих, здавна сформованих говірок української мови слід пов'язувати із соціально-економічними й демографічними змінами кінця XIX – початку XX століття, з початком індустріалізації, розвитком промисловості і капіталістичних відносин, створенням єдиного товарного ринку» (Масенко, 2019: 22). Борис Грінченко в повісті «Серед темної ночі» та в оповіданні «Серед чужих людей» змальовує такі глобальні процеси як русифікація в армії, шахтарському середовищі Донбасу на прикладі приватних історій персонажів. Щодо міського середовища та зміни місця української мови в ньому, яскравим прикладом є оповідання «Зустріч», у якому перехід на російську є символом відмови від активної позиції та пріоритизація комфорту над ідеєю, що призводить до моральної деградації персонажа до рівня задоволення лише базових потреб та нівелювання вищих.

У листах Марії Грінченко значною є група лексичних росіянізмів (кальок): «я дуже уважаю ёго, бо хоч він і **спутникъ**, але дуже славний», «не втратила свого **значенія**», «бо багато читати тепер **не могу**: усякі згадки мішають, а більше **мечтаю**», «я не маю сили одігнати од себе оті думки, та я й не знаю тепер **ничего луччаго**, як згадувати про тебе», «ну її зараз оді(с)лали у **больницю**», «одна моя давня **знакома** приїхала у Богуслав», «А Великий Князь, то зовсім друга реч. для такої особи **можно** і **налог** на жителів наложити» та ін. У листі від 24 серпня 1883 року жінка пише: «я **поняла** що так од тебе одказатися од щастя» – у «Словарі української мови» Бориса Грінченка ці слова фіксуються, проте не містять вкладених адресанткою значень у визначеннях. Цитати «**сегодня** поприходили де які родичі» та «**сёгодня**

міні мало цёго» демонструють різне написання слова сьогодні, яку фіксує «Словарь російсько-український» М. Уманця, а також є поширеним у текстах, виданих у Львові.

Важливою є деталь, що сама адресантка в листах місцями ідентифікує запозичені слова, підкреслюючи їх: «уся моя **увъренность** кудись **прошла**», «тай як воно може бути **иначе**»; це може вказувати на бідний на початках словниковий запас, проте усвідомлений старт роботи над його поповненням. Прикладами вживання розмовної лексики в приватному спілкуванні є рядки: «сотні людей остались без хліба, без одежі, без **прихилища**, бо погоріло усе, нічого не **осталось**», «бач яка з мене тепер **читака**».

Нестандартними є варіанти написання голосних та приголосних: «не дуже **লেখко** було міні», «дуже хотіла бути **счасливою**», «а ти казав що я ховалася від тебе з **сваїми** думками», «сміються с тих котрі **люблють**», а також відсутність процесу спрощення в словах: «побачила свое моральньне **каліцтво**». Марія Миколаївна також використовує форми дієслів характерні південно-східним діалектам української мови: «**хожу** як автомат».

Малі прозові твори Марії Грінченко досліджували М. Лашко в контексті педагогічної спадщини та І. Яковлева в статті «Особливості гендерної психології жіночих образів у «народних» оповіданнях Марії Грінченко», де працює з оповіданням «Зароблене щастя» (1890), що «дозволяє простежити, як саме відбувалася співпраця Бориса та Марії Грінченків завдяки поміткам і виправленням в тексті» (Яковлева, 2021: 80–84). Ми ж маємо на меті проаналізувати мовні особливості в цьому тексті.

Написанню дієслівних форм, зокрема на стику морфологічних систем, притаманний варіант використання суфіксу -цця на місці сучасного -ться: **знаєцця**, **убрешецця**; використання префікса **рос-** («**ни**точкою, котра мала **пособити росплутати** усе діло», а також примітки рукою Бориса Грінченка в тексті: «Краще хай буде **росповідано**, що люде помічали за Оксаною»). У цитаті «**крізь кграти** і тут же стоять салдати і всі люде, що прийшли до рештантів» на фонетичному рівні бачимо передачу звуку [г] буквосполученням **кг**, слова **салдат, люде, рештант** фіксуються «Словарьом української мови» Бориса Грінченка.

Послідовною є діалектна форма дієслова ходити: «а **хиба** ж я за сином **ходю**», «хто до його в кузню **ходе**», а також місцями в оповіданні використовуються зворотні дієслова, що є характерною ознакою західних говірок: «люде **поспішаючи ся йшли** до церкви». Притаманні діалектизми: «**Сійба** тілки починалась і свята не

було ніякого», «поводивсь **завсід**и гарно», а також розмовні слова, що фіксуються в словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт»: «ніде не **видко** було», «**Видко** було, що він дуже **стрівожений** стурбований» (самокореція в тексті рукопису).

Іншими особливостями на лексичному рівні є використання слова *напрасна* («І всі казали, що це **напрасна** на Карпа») у значенні “наклеп”, що фіксується як розмовне, а також вживання форм на зразок: «перепитавсь **слідствуватель** титаря та ще кілких людей с тих, що гонились за злодіями», «хто б з **економичеськими** поліз сюди».

У творах та листах часто трапляється прийменник *с*. Як і в епістолярії 1890 року в словах тільки, кілька, більш та інших упущено знак м'якшення, що є відмінним від написання цих же слів у текстах 1883–1884 рр. У листі від 1 жовтня 1883 р. Марія Гладиліна пише: «Але ця ніч **тільки** тим і похожа на ту що темна», а вже в «Заробленому щасті» бачимо: «до **рештантів** пускають **тілки** родичів». Цього ж написання дотримувався і Борис Грінченко.

Аналогічна ситуація в оповіданні «Лікар Ісаак» (1890). Найбільш показовими є слововживання *христіяни*, за чотиріста років до нас, очутилась. Окрему групу становлять гібридні дієслівні закінчення з -ця: *робляцця, дивицця, питаवцця*, які є міжмовними компромісами. Численними є орфографічні коливання, зокрема написання *чотірі, тілки, скілки, кілки день, міні, користні і які шкодливі*, що демонструють відсутність усталеної української орфографічної норми. Продовжується діалектна традиція написання в словах *ходе, переходе*. У тексті присутні паралельні форми вживання *Исаак* та *Ісаак*.

Загалом ці мовні явища створюють чітку картину перехідності мовної свідомості Марії Грінченко. Її текст показує, як у процесі оволодіння українською мовою працюють внутрішні механізми білінгва: російська норма написання вступає в конфлікт з українською нормою, гіперкореція намагається компенсувати мовну невпевненість, а синтаксичні структури російського зразка накладаються на український лексичний матеріал.

Аналіз епістолярної та рукописної спадщини Марії Грінченко засвідчує складний і багаторівневий процес переходу авторки від російської норми написання до української, що прослідковуємо на різних рівнях: лексичному, граматичному, словотвірному та синтаксичному.

Джерельна база дослідження

Грінченко Б. Твори. Том I: оповідання. Кооперативне Видавництво «РУХ». Київ: 1928. 296 с.

- Грінченко М. Зароблене щастя. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. І. Загальний. Спр. 32393.
- Грінченко М. Лікар Ісаак. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. І. Загальний. Спр. 32394.
- Лист Гладиліної Марії Миколаївни Грінченку Борису Дмитровичу з м. Харків, 20 серпня 1883 р. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36504. 3 арк.
- Лист Гладиліної Марії Миколаївни Грінченку Борису Дмитровичу з с. Олексіївка, 24 серпня 1883 р. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36503. 3 арк.
- Лист Гладиліної Марії Миколаївни Грінченку Борису Дмитровичу з с. Олексіївка, [24] серпня 1883 р. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36502. 7 арк.
- Лист Гладиліної Марії Миколаївни Грінченку Борису Дмитровичу. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36501. 2 арк.
- Лист Гладиліної Марії Миколаївни Грінченку Борису Дмитровичу з с. Олексіївка, 1 жовтня 1883 р. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36500. 2 арк.
- Лист Гладиліної Марії Миколаївни Грінченку Борису Дмитровичу з с. Олексіївка, 7 жовтня 1883 р. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36498. 5 арк.
- Лист Гладиліної Марії Миколаївни Грінченку Борису Дмитровичу з с. Олексіївка, 11 жовтня 1883 р. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36497. 5 арк.

Список використаних джерел

- Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі : монографія Колективна (двоосібна). Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ: 2023. 372 с.
- Гаврилюк О., Самоїлюк М. Мова як чинник формування світогляду людини в контексті переходу на українську: досвід учасників проекту «Єдині». Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю до Дня української писемності й мови. Видавництво УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ: 2024. С.22–29.
- Гнаткевич Ю. Уникаймо русизмів в українській мові! Короткий словник-антисуржик для депутатів Верховної Ради та всіх, хто хоче, щоб його українська мова не була схожою на мову Верки Сердючки. Видавничий центр «Просвіта». Київ: 2000. 54 с.
- Лизанчук В. Мовні аспекти в українському державотворенні. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*: матеріали науково-практичної конференції. Видавництво ЛФ УАДУ. Львів: 2001. Ч. 2. 227–228 с.
- Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. 2-ге вид., зі змінами і допов. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». Київ: 2019. 232 с.
- Уманець М., Спілка А. (Комарь М.) Словарь російсько-український: у 4 т. 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Львів: 1898. 1149 с.
- Яковлева І. Особливості гендерної психології жіночих образів у «народних» оповіданнях Марії Грінченко. *Молодий вчений*. 2011. № (11(99)). С. 80–84.
- Яременко В. Сам про себе (автобіографії Бориса Грінченка). *Слово і час*. Київ: 2015. № 5. С. 93–107.

References

- Havryliuk O., Samoiluk M. Mova yak chynnyk formuvannia svitohliadu liudyny v konteksti perekhodu na ukrainsku: dosvid uchasykiv projektu «Yedyni». *Ukrainska mova vchora, sohodni, zavtra v Ukraini i sviti: materialy XVIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu do Dnia ukrainskoi pysemnosti y movy*. Vydavnytstvo UDU imeni Mykhaila Drahomanova. Kyiv:

2024. S.22–29.

- Hnatkevych Yu. Unykaimo rusyzmiv v ukrainskii movi! Korotkyi slovnyk-antysurzhyk dla deputativ Verkhovnoi Rady ta vsikh, khto khoche, shchob yoho ukrainska mova ne bula skhozhoiu na movu Vierky Serdiuchyky. Vydavnychiy tsentr «Prosvita». Kyiv: 2000. 54 s.
- Lyzanchuk V. Movni aspekty v ukrainskomu derzhavotvorenni. Ukrainske derzhavotvorennia: uroky, problemy, perspektyvy: materialy naukovy-praktychnoi konferentsii. Vydavnytstvo LF UADU. Lviv: 2001. Ch. 2.S. 227–228.
- Masenko L. Surzhyk: mizh movoiu i yazykom. 2-he vyd., zi zminamy i dopov. Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». Kyiv: 2019. 232 s.
- Umanets M., Spilka A. (Komar M.) Slovar rosiisko-ukrainskyi: u 4 t. Z druk. Nauk. T-va im. Shevchenka. Lviv: 1898. 1149 s.
- Virchenko T., Kozlov R. Nepokirnyi. Hrani doli: monohrafiia Kolektyvna (dvoosibna). Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka. Kyiv: 2023. 372 s.
- Yakovleva I. Osoblyvosti hendernoi psykholohii zhinochykh obraziv u «narodnykh» opovidanniakh Marii Hrinchenko. Molodyi vchenyi. 2011. № (11(99)). S. 80–84.
- Yaremenko V. Sam pro sebe (avtobiografiia Borysa Hrinchenka). Slovo i chas. Kyiv: 2015. № 5. S. 93–107.

DYNAMICS OF THE UKRAINIAN-LANGUAGE IDENTITY OF THE GRINCHENKO FAMILY (BASED ON THE CORRESPONDENCE AND SHORT PROSE OF MARIA GRINCHENKO)

Olga Matvienko, third-year student of the first (bachelor's) level of higher education majoring in Philology at the Faculty of Ukrainian Philology, Culture and Arts of the Boris Grinchenko Kyiv Metropolitan University.

The article analyses the state, formation and dynamics of Ukrainian-language identity in the Hrinchenko family based on the epistolary heritage of 1883-1890 and Maria Hrinchenko's short prose (the stories 'Doctor Isaac' (1890) and 'Earned Happiness' (1890)). The process of transition to the Ukrainian language is traced and typical mistakes and characteristic features of linguistic interference in the analysed texts by Maria Hrinchenko are identified.

Keywords: identity, vocabulary, epistolary, short prose, Maria Gladilina, Maria Hrinchenko.